

Sona Rafiq qızı ORUCOVA
magistrant, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
E-mail:Oruclosona@gmail.com
Köçəri Şamil oğlu ALLAHVERDİYEV
c.e.n dos.
allahverdiyev-1956@mail.ru

DAĞIDICI HİDROMETEOROLOJİ HADİSƏLƏRDƏN TƏSƏRRÜFATIN MÜHAFİZƏ EDİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında sel və daşqın hadisələri, o cümlədən leysan və doluvurma hadisələri və şiddətli küləklər və quraqlığa qarşı yaşıl dünya naminə görülən mübarizə tədbirlərindən bəhs edilir. Həmçinin təbii sayılan hidrometeoroloji hadisələr son illərdə dağıntı, insan ölümü və faciələrlə nəticələndiyinə görə dağıdıcı hidrometeoroloji hadisələr (DHMH) kimi səciyyələnir. Onların təsərrüfat sistemində vurduğu zərərlərin azaldılması üçün müxtəlif tədbirlər sisteminin hazırlanması proqnozlaşdırılır.

***Açar sözlər:** dağıdıcı hidrometeoroloji hadisələr, sel və daşqın hadisəsi, aqrotexniki qaydalar, subasma, leysan və doluvurma hadisələri və s.*

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda təbiətin qorunması, flora və faunanın, ətraf mühitin, təbii ehtiyatların müzakirəsi və bərpası hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Bizi əhatə edən təbiəti, ətraf mühiti, təbii ehtiyatları qorumaqla gələcək nəsillərə ötürə bilirik. Ona görə də bu məsələ, yeni ətraf mühitin sağlamlaşdırılması ölkədə davamlı inkişaf konsepsiyasının tərkib hissəsinə çevrilib.

Sel və daşqın hadisələri digər DHMH-yə nisbətən respublika iqtisadiyyatına daha çox zərər vurur, böyük dağıntılara səbəb olur. Əgər respublika ərazisinin 60%-də sellərin, 25-30 %-də isə dağıntıların olma ehtimalını nəzərə alsaq, deməli bütünlükdə Azərbaycan ərazisində əsasən bu iki hidrometeoroloji hadisələrin təkrarlanmasını və daha çox zərər vurmasını müşahidə edə bilirik. İstehsalın ərazi təşkilinə sel və daşqınların daha çox təsir göstərə bilməsi nəzərə alınaraq, Dövlət Proqramında [1, s.146] xüsusi olaraq sellərə qarşı mübarizə işləri ön plana çəkilmişdir. Buna səbəb digər DHMH-yə nisbətən sellərin daha çox iqtisadi zərərlərə və dağıntılara səbəb olmasıdır.

Sellərin yaranmasında bir çox amillər iştirak edir və bu proses selli çayların mənbəyindən onun gətirmə konusuna qədər olan sahələri əhatə edir. Əgər selli çaylarda ardıcıl olaraq selə qarşı mübarizə tədbirləri aparmadan onların dağıdıcı güclərini zəiflətmək olmaz. Təkcə aqromeşəliorasiya və ya təsərrüfat tədbirləri heç də hər yerdə və həmişə eyni dərəcədə səmərəli olmur. Hər bir sel hövzəsində selyaradıcı geoloji-geomorfoloji şəraitə uyğun müvafiq mübarizə tədbirləri aparmaqdan çox asılıdır. Azərbaycandakı çayların əksəriyyətində sel hadisəsi əsasən çəmən zonasından yuxarıda yerləşən dağlıq ərazilərdə formalaşır və burada selləri ilk növbədə bərk materiallar olan morenlər qidalandırır. Lakin təcrübələr göstərir ki, onlara qarşı fitomeliorativ tədbirləri həyata keçirmək ya tamamilə yaddan çıxır və ya sonradan lazım gəlmir. Ona görə də ilk növbədə belə ərazilərdə ot bitkiləri, xırda kollar əkməklə sellərin formalaşmasına təsir göstərmək olar. Sel ocaqlarının yarandığı sahələrdə onların zəiflədilməsi üçün fitomeliorasiya tədbirləri ilə yanaşı mühəndis üsulu ilə bəndqurma vasitəsilə də müəyyən nailiyyətlər əldə etmək mümkündür. Sel ocaqlarında belə ardıcıl tədbirlər həyata keçirilsə, onda selin ilkin yaranması və onların materiallarla təminatının qarşısı tamamilə alınmış olar. Belə ərazilərdə mühafizə tədbirlərinin səmərəliliyi baxımından fitomeliorasiya üsulu hidrotexniki qurğulara nisbətən daha perspektiv üsul hesab edilə bilər.

Sonrakı mərhələ subalp və alp çəmənlikləri və ardıcıl olaraq dağ meşə və dağ çöllərində selə qarşı mübarizə tədbirlərinin davam etdirilməsidir. Respublika ərazisində fitomeliorasiya tədbirlərinin çox səmərəli olduğunu sübut edən işlər [2, s. 154]. Babaxanov N.A., Paşayev N.Ə. tərəfindən aparılmışdır.

Sel əleyhinə mübarizə tədbirlərindən biri də yamac meşəsalma işləri ilə bərabər, çay yataqlarının meşələşdirilməsidir. Bu tədbirlərin tətbiqi Qazaxıstan, Gürcüstan və Bolqarıstan kimi ölkələrdə artıq neçə illərdir ki öz yüksək səmərəsini verir.

Mübarizə vasitələrindən biri də aqrotexniki əkinçilikdə aqrotexniki qaydalara düzgün riayət olunmasıdır. Bu tədbirlərə kənd təsərrüfatı bitkilərinin eninə və ensiz sıralı əkilməsi aiddir. Bu yolla bitkilərin yamac üzrə bərabər paylanmasına, onların inkişafına və yuyulmasından daha yaxşı mühafizəsinə nail olmaq mümkündür.

DHMH-nin içərisində sellərdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatına ən çox zərər vurana daşqınlardır. Təkcə son 100 ildə Kür və Araz çaylarında 70-ə qədər daşqın hadisəsi qeydə alınmış və respublika iqtisadiyyatına orta hesabla 2 mlrd. ABŞ dolları miqdarında ziyan dəymişdir. Daşqın və subasma hadisələri əsasən yazın axırı, yayın əvvəllərində və qismən də payızın əvvəllərində baş verir.

Buna əsasən qışda normadan artıq yağın qar və onun vaxtından əvvəl havanın temperaturunun yüksəlməsi ilə əriməsi, çay hövzələrində baş verən uzun sürən yağıntılar, bəzən də leysan yağışları səbəb olur. Daşqın və subasma qış aylarında çox nadir hallarda baş verir. Son 5 ildə belə halın baş verməsinə səbəb isə uzunmüddətli yağın yağışlar və qarın tez əriməsi, su anbarında toplanmış suyun məcburiyyət nəticəsində çaya buraxılması olmuşdur. Hazırda 1,5 mln. əhalinin məskunlaşdığı 150-ə qədər şəhər, kənd və qəsəbə, beynəlxalq əhəmiyyətli dəniz və avtomobil yolları, neftin və qaz kəmərlərinin keçdiyi ərazilər potensial daşqın təhlükəli ərazilərdə yerləşir. Daşqınların əsasən yayıldığı Mərkəzi Aran, Mil-Muğan və Şirvan-Salyan iqtisadi rayonlarının ərazisində daşqın və subasma hadisələrinin təkrarlanması əvvəllər 5-10 ildən bir təsadüf olunur.

dusa, son illərdə bu proses, demək olar ki hər il təkrarlanır. Daşqın və subasma yaşayış məntəqələrini, sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrini, kommunikasiya sistemlərini, yolları, suvarma sistemlərini, torpaq və bitki örtüyünü dağıdaraq yararsız hala salır. [3, s. 92-94].

Daşqın hadisələri bir qayda olaraq dünyanın və eləcə də Azərbaycanın düzən ərazilərində baş verir. Azərbaycan ərazisinin 18%-i dəniz səviyyəsindən aşağıda, 24%-isə 0-200 metr hündürlükdə olan əraziləri əhatə edir. Azərbaycan ərazisinin 42%-i potensial daşqın olma ehtimalı olan ərazilər hesab edilə bilər.

Daşqın və subasmaya məruz qalan yaşayış məntəqələrində baş verən daşqın və subasmanın qarşısının alınması qunt sularının mexaniki üsulla çəkilməsi ilə həll edilə bilməz. Bunun üçün dünya praktikasında mövcud olan metodlardan istifadə edilməlidir. Daşqın və subasmaya mətə-mədi məruz qalan əhalisi az olan, böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb etməyən yaşayış məntəqələri Respublika Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə daha təhlükəsiz ərazilərə köçürülməlidir.

Leysan və doluvurma hadisələrinin formalaşması və bir-birini əvəz etməsi əksər hallarda qanunauyğunluq təşkil etdiyindən, onların hər ikisi əsasən topa yağış buludlarında yaransa da, onların hər birinin təsərrüfat sahələrinin ərazi təşkilinə təsiri müxtəlif olduğundan, mübarizə metod və vasitələri də müxtəlifdir.

Leysan yağışların sənayeyə, nəqliyyata və ya kənd təsərrüfatının hər hansı bir sahəsinə bir-başə təsiri çox cüzdirsə, əksinə, doluvurma bu sahələrin bir qisminə böyük ziyan vura bilər. Bununla bərabər doluvurmanın respublika iqtisadiyyatına vurduğu zərərlərin elmi baxımdan çox geniş aspektdə araşdırılmasında A.A.Mədətzadənin [4,s,128] rolu böyükdür. Müəllif Azərbaycan ərazisində beş doluvurma rayonu ayıraraq, hər bir rayonun ayrı-ayrı ərazilərində il boyu dolu hadisələrinin neçə gün təkrarlanmasını qeyd edir.

Doluvurma ilə bağlı materialların təhlili göstərir ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində doluvurma əsasən yazın axırı və yayın əvvəllərində, yüksək dağlıq ərazilərində isə iyul ayında tez-tez müşahidə olunur. Respublika ərazisində dolu düşməsi əsasən kənd təsərrüfatı bitkilərinin fəal vegetasiya dövründə, xüsusilə meyvə ağaclarının çiçəklənmə və bar verməsi vaxtı, pambıq və qarğıdalının cücərməsi, taxılın yetişməsi vaxtı təsərrüfatlara böyük ziyan vurur. Son 10 ildə faktiki materialların təhlili göstərir ki, respublika təsərrüfatına vurulan zərərlərə görə dolu hadisəsi heç də digər DHMH-dən geri qalmır.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, doluların düşməsi adətən bir necə dəqiqədən yarım saata qədər, bəzən isə daha çox davam edir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası ərazisində dolu hadisələrinin böyük əksəriyyəti (86%) 15 dəqiqəyə qədər davam edir. Yarım saatdan çox davam edən dolu hadisəsi nadir hallarda (2%) müşahidə olunur. Dolu əsasən günün ikinci yarısında, qismən axşam saatlarında düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, axşam, gecə və səhərlər (saat 22-dən 1-ə qədər) düzənlik ərazisində dolu buludları nadir hallarda müşahidə edilir. Vaxtında onlara qarşı mübarizə aparmağın yolları düzgün qurulmalıdır.

Azərbaycanda külək rejimi atmosferin ümumi dövrəni və səth quruluşunun müxtəlifliyi ilə müəyyən edilir. Xəzər sahili boyu rayonlarda şimal, şimal-şərq və şimal-qərb istiqamətləri, düzənlik rayonlarda isə dağ-dərə küləkləri hakim rol oynayır. Respublika ərazisində küləyin orta sürəti 1-5 m/san olan illik gedişə malikdir. Ən zəif küləklər noyabr-dekabr, güclü küləklər isə yaz aylarında müşahidə edilir [6, s. 3].

Respublika ərazisində müşahidə edilən sürətli küləklər ölkə təsərrüfatına bəzən külli miqdarda zərər vurur. Bitkilərin fəal vegetasiya dövründə müşahidə edilən, sürəti 15m/san-dən artıq olan küləklər (sayı 68 gündən artıq) əkin sahələrinə çox zərər vurur. Ə.C.Əyyubov [5,s,84] tərəfindən Respublika ərazisində sürəti 15m/san-dən artıq olan küləklərin xəritəsi tərtib edilmişdir. Xəritədə Abşeron yarımadası güclü küləkli günlərin sayı ilə fərqlənir (100 gün). Naxçıvan MR-in yüksək dağlıq ərazilərində belə güclü küləkli günlərin sayı 50-yə qədərdir.

Quraqlıq təsərrüfatın, xüsusi olaraq kənd təsərrüfatının ərazi təşkilində digər hidrometeoroloji hadisələrlə müqayisədə daha böyük problemlər yaradır və onun əhatə dairəsi və vurduğu iqtisadi zərərlər daha geniş əraziləri əhatə edir.

Havanın yüksək temperaturu və aşağı rütubətliyi ilə müşayiət olunan, bitkilərin qurumasına, bəzən də məhv olmasına şərait yaradan uzunmüddətli yağışsız hava şəraiti quraqlıq adlanır.

Mərkəzi Aran, Mil-Muğan, Şirvan-Salyan iqtisadi rayonlarında süni suvarma şəraitində quraqlıqdan nisbətən az zərər çəksə də, dağlıq və dağətəyi rayonlarda dəmyə şəraitində olan əkinlərin 50%-i, biçənək və otlaqların isə 70%-ə qədəri kəskin quraqlığa məruz qalmışdır. Nəticədə heyvandarlığın yem bazası zəifləmiş, ot və yemin qiyməti 2-3 dəfə artmışdır. Əkinə yararlı torpaqların 50%-ə qədərini su çatışmaması üzündən istifadə edilmədiyini nəzərə alsaq, quraqlığa qarşı tədbirlərin görülməsi əlaqədar təşkilatları yaxşı-yaxşı düşündürməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). Bakı-2004.
2. Babaxanov N.A., Paşayev N.Ə. Təbii fəlakətlərin iqtisadi və sosial coğrafi öyrənilməsi. Bakı, 2004, 212 səh.
3. Məhərrəmov X.C. Daşqınlar və subasma hadisələrinə qarşı əsaslı tədbirlər görülməlidir. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri. Bakı, 2006. səh.129.
4. Mədatzadə A.A. Azərbaycanda doluvurmanın yayılması və təkrarlanmasına görə rayonlaşdırılması. Bakı 1957. 280 səh.
5. Əyyubov Ə.C. Azərbaycan SSR-in iqlim ehtiyatları. Bakı.1984. 132 səh.
6. Məhərrəmov X.C. Güclü küləklərin təsərrüfata təsiri və onlara qarşı mübarizə tədbirləri. İqtisadiyyat və Audit. Elmi-praktik jurnal. 2007. №8. səh 3.

***Сона Рафиг кызы Оруджева,**
Магистр,
Кочери Шамиль оглы Аллаhverдиев,
Доцент, Азербайджанский Университет Кооперации*

Пути защиты сельского хозяйства от пастальных гидрометеорологических явлений

Резюме

В статье во имя зеленого мира принимаются меры по борьбе с наводнениями и наводнениями в Азербайджанской Республике, включая проливные дожди и затопления, а также с сильными ветрами и засухой. Также природные гидрометеорологические явления характеризуются как разрушительные гидрометеорологические явления (ДГМГ), поскольку они привели в последние годы к разрушениям, гибели людей и трагедиям. Прогнозируется подготовить систему различных мер по снижению ущерба, наносимого ими экономической системе.

Ключевые слова: Разрушительные гидрометеорологические явления, наводнения и наводковые явления, агротехнические правила, наводнения, ливни и наводковые явления и др.

***Sona Rafiq Orujeva**
master
Kocheri Shamil Allahverdiyev, assistant professor
Azerbaijan Cooperation University*

Ways to protect agriculture from pastal hydrometerological phenomena

Summary

In the article, in the name of a green world, measures are taken to combat floods and floods in the Republic of Azerbaijan, including heavy rains and flooding, as well as strong winds and drought. Also, natural hydrometeorological phenomena are characterized as destructive hydrometeorological phenomena (DHMP), since they have led to destruction, loss of life and tragedies in recent years. It is predicted to prepare a system of various measures to reduce the damage they cause to the economic system.

Key words: Destructive hydrometeorological events, floods and flooding events, agrotechnical rules, floods, rainstorms and flooding events, etc.